

Szóke Melinda

A latin szöveg és a helynévi szóvány kapcsolata*

Különös tekintettel a garamszentbenedeki apátság alapítólevelének latinizáló helyneveire

1. Helynevek beillesztése az oklevelek latin szövegébe

BENKŐ LORÁND alkalmazta elsőként Anonymus gesztájára azt a nyelvemlék-elemző módszert, ami a tulajdonnevet a latin alapszöveg részeként kezeli (vö. 1998). Néhány évvel később a nyelvemlékeink vizsgálatában üdvözlendő új módszertan alapkövetelményét is megfogalmazta: „tulajdonneveinket tartalmazó, korai szórványemlékeink helyesírását — és persze morfológiáját, szemantikáját, általános onomasztikáját — nem szabad csupán az elvonatkoztatott névanyagra korlátozva, a latin alapszövegtől elszakítva vizsgálni, hanem csak a teljes szöveg-összefüggés fényében, különösképpen figyelve a szöveg egészének helyesírására, a »latinos« és »magyaros« írásmódú nevek viszonyára, a neveknek a latin szövegbe való morfológiai beilleszkedésére stb.” (2003: 70).

A szórványok mellett azok latin szöveggörnyezetének a nyelvészeti elemzésekbe való bevonásával szükségszerűen előtérbe kerültek a szórványok latin szövegbe történő beillesztésének a módozatai is. HOFFMANN ISTVÁN — aki a szórványok közvetlen szöveggörnyezetét elsőként vonta módszeres vizsgálat alá (2004) — az oklevelek latinul, illetve latinizáló alakban megjelenő neveit (pl. 1075/+1124/+1217: *Nove Civitatis*, DHA. 1: 215) éppúgy a beillesztés egyik formájának tekintette, ahogyan 1. a megnevezőszós szerkezetben álló neveket: 1086: *predium, quod vocatur Forkosig* (DHA. 1: 251), 2. a latin földrajzi köznévkörnyezetében előtűnő helyneveket: 1055: *ab eodem lacu Bolatin* (DHA. 1: 150), 3. a földrajzi köznévkörnyezetében megnevezőszó nélkül, többnyire latin prepozícióval együtt felbukkanó szórványokat: 1075/+1124/+1217: *in Sari* (DHA. 1: 214) és 4. a magyar nyelvi eszközökkel (pl. magyar határozóraggal) beillesztett helyneveket: +1232/1384/1393: *venit ad Scertora* (KMHsz. 1. Szer-tó?).

Az utóbbi években HOFFMANN ISTVÁN mellett SZENTGYÖRGYI RUDOLF is több munkájában foglalkozott a szórványok szöveggörnyezetével és a szövegbe illesztés kérdésével (2009, 2010a, 2010b). Ő azonban beillesztésnek BENKŐ LO-

---

* A publikáció elkészítését TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

RÁND nyomán (2003: 70) csak a morfológiai, illetve a morfológiai természetű eszközökkel megvalósuló beillesztéseket nevezi. Az oklevelek latin, illetve latinósított névhasználatát ennek megfelelően a beillesztést megelőző névválasztási lehetőségek között tárgyalja, és csupán a megfelelő esetrag használatát tekinti az oklevelek szövegbeillesztési típusai közé tartozónak.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF a névszerkezeti és névhasználati kérdések által meghatározott névválasztási eljárások közé a latinositás mellett a következő eseteket sorolja. 1. Az oklevelet lejegyzők leggyakrabban a megnevezendő helyek tényleges nevét használják. Az azonos vagy különböző nyelvekből (latin, magyar) származó több sajátnévi megfelelővel rendelkező helyek bármelyik névváltozatának használata ide tartozik: 1267/1297: *Gesnov* vel *Apaty* (PRT. 10: 526); 1055: *feheruuaru* (DHA. 1: 150), [1100 k.]: *Alba regia*, urb. (Gy. 2: 364). Több névváltozat esetén „a névválasztást olykor esetleg szubjektív, az esetek többségében azonban bizonyosan objektív motivációk befolyásolják” (SZENTGYÖRGYI 2010a: 39). 2. A félfordítással létrejött nevek: 1055: ad *angulum aruk* (DHA. 1: 150), Alsógagy: 1327>1410: *inferiori Gogy* (Gy. 1: 84). 3. A névválasztási lehetőségek közé tartozik a szórványok nem fogalomjelölő lexémákkal (névmással: 1055: *que ducit*, DHA. 1: 150 'amely [ti. út] vezet', határozószóval: 1055: *ibidem*, DHA. 1: 150 'erre a helyre' [ti. Tihany szigetére]) való helyettesítése is. 4. A szóismétlés elkerülése, a földrajzi köznévvvel való pontosítás, illetve a tulajdonnév hiánya miatt közszei említésekkel is gyakran találkozunk az oklevelekben: 1055: *balatin* (...) super *lacum* (DHA. 1: 149–50). 5. A névválasztás utolsó csoportjába pedig azok az alkalmi nevek és körülírások tartoznak, amelyeket többnyire a helyi adatközlők, a határjárók vagy a fogalmazók keltettek éltre. Az efféle körülírások közös jellemzője, hogy mindig tartalmaznak egy tényleges tulajdonnevet vagy tulajdonnévi használatú közszei: 1055: *aruk fee*, DHA. 1: 150 (SZENTGYÖRGYI 2010a: 36–42, vö. még 2009: 64–5).

A szövegbe illesztést megelőző választást aztán az adott elemnek a mondat szintagmatikus szerkezetébe morfológiai vagy morfológiai természetű eszközökkel történő beillesztése követi, amely különféle megoldásokkal realizálódhat. SZENTGYÖRGYI RUDOLF a beillesztési módokat két típusra, „szabályos” és „szabálytalan” megoldásokra osztja fel, s a típusok között további altípusokat is kijelöl (2010a: 42–3, vö. még 2010b: 79–81). A szabályos, azaz latin nyelvi eszközöket felhasználó beillesztési módozatok között négy altípust tart számon a szerző: 1. valamely függő eset esetragjának a jelentkezését: 1055: *duabus ... uis* (DHA. 1: 150), 2. latin prepozíció + függő eset esetragjának az együttes használatát: 1075/+1124/+1217: *in aquam Sitouam* (DHA. 1: 213), 3. a zéró fokon álló nominativusragban megnyilvánuló beillesztést: 1111: *Thebaldus Sumuginensis* (DHA. 1: 383), 4. a ragozhatatlan vagy ragozni nem kívánt nevek függő esetben is zérómorfémával történő megjelenését: 1055: *super balatin* (DHA. 1: 150).

SZENTGYÖRGYI RUDOLF a magyar morfológiai eszközök beillesztésben való szerepvállalását nevezi szabálytalan beillesztési módnak. A szabálytalan beillesztések csoportjában szintén négy altípust nevezhetünk meg: 1. a magyar viszonyragok: 1075/+1124/+1217: *in loco, qui dicitur Wagetuïn* (DHA. 1: 215), 2. a névutók: 1055: *monarau bukurea* (DHA. 1: 150), 3. a latin prepozíció + magyar esetrag: 1075/+1124/+1217: *In Sitouatuïn dedi* (DHA. 1: 215), illetve 4. a latin prepozíció + névutó: 1055: *ad brokina rea* (DHA. 1: 150) biztosította beillesztéseket (SZENTGYÖRGYI 2010a: 42–3, vö. még 2010b: 79–81).

2. A latin és latinizáló névhasználat típusai

A latin, illetve latinizáló névhasználat alá HOFFMANN ISTVÁNhoz hasonlóan (2004: 15–38) a következő alapítólevélbeli névformákat sorolom: 1. a hangalak vagy a morfológiai szerkezet módosításával alkotott formákat: pl. a *Csongrád* név 1075/+1124/+1217: *Cernigradenses, Cernigradensium* (DHA. 1: 216) alakjait; 2. a magyar nevek szóvégeinek latin szóvégekként való azonosítását: pl. a *Zsitva* folyó nevének az *a*-ra végződő első declinatiós nevek mintájára történő ragozását: 1075/+1124/+1217: *rivulus nomine Sarraczka decurrit in aquam Sitouam* (DHA. 1: 213); 3. a nevek részfordítását: *Nagy-Alpár* – 1075/+1124/+1217: *iuxta aquam maioris Alpar* (DHA. 1: 216); 4. a latin névmegfelelők használatát: pl. a *Danubius* névalakot a *Duna* latin neveként (1075/+1124/+1217, DHA. 1: 215, 217, 218); 5. a magyar nevek lefordításával létrejött latin neveket: *Sáros-tó?* – 1075/+1124/+1217: *Lutea piscina* (DHA. 1: 216), *Kerek-tó?* – 1075/+1124/+1217: *a piscina, que dicitur Rotunda* (DHA. 1: 216).

SZENTGYÖRGYI RUDOLF differenciáltabb megközelítése szerint a beillesztést megelőző névválasztás egyik típusaként megnevezett latinositás alá három lehetséges eljárás sorolandó: egyrészt a szemantikailag áttetsző nevek lefordítása: 1075/+1124/+1217: *Aranyas ~ Aureus* (DHA. 1: 218), másrészt a nevek latin képzővel való ellátása: +1186/[1270 k.]: *Bichariensis* (Gy. 1: 601–3), harmadrészt pedig a nevek latin szóvégekként való azonosítása: *Sitoua* > 1075/+1124/+1217: *Sitouam*¹ (DHA. 1: 213). A szerző ezeket a neveket alkalmi névformáknak tekinti, amelyek a megalkotás pillanatában csupán nyelvi és nem tulajdonnévi megfelelők. Bizonyos nevek latin névmegfelelőjének az oklevelekben való feltűnését a tényleges tulajdonnév használata között, a részfordításokat² pedig a névválasztás külön csoportjaként tárgyalja (SZENTGYÖRGYI 2010a: 38–40).

Az alábbiakban az általam megjelölt öt típus közül csupán a másodikra és a harmadikra leszek tekintettel. A kiindulópontot minden esetben a garamszentbene-

---

¹ A nevek latin képzővel való ellátása és latin szóvégekként való azonosítása tehát SZENTGYÖRGYI RUDOLF vélekedése szerint még nem szövegbeillesztési eljárás, azt ugyanis a megfelelő esetrag használata idézi elő.

² SZENTGYÖRGYI RUDOLF a jelenségre a *félfordítás* terminust használja (vö. 2010a).

deki alapítólevél latinizáló helynevei szolgáltatják, de a téma pontosabb kifejtése érdekében olykor egyéb források névanyagát is bekapcsolom a vizsgálatomba. Emellett az oklevél latinizáló névhasználatának a bemutatását a feltételezhetően magyar esetraggal álló *Sitouatuin* és *Wagetuin* helynevek elemzésével is kiegészítem.

2.1. A nevek szóvégeinek latin szóvégekként való azonosítása

A középkori oklevelek latinizáló eljárásai között a magyar nevek szóvégeinek latin szóvégekként való azonosítása fordul elő a legkisebb arányban: a „Korai magyar helynévszótár” 1. kötetében lévő latin nyelvű formáknak csupán 8%-ában éltek ezzel az eljárással az oklevélírók (vö. SZŐKE 2008: 271). Az ekképpen latinosított nevek jellegzetessége, hogy míg az oklevelekben nagy számban megjelenő latinizáló településnevek körében csak elvétve találkozunk ilyen megoldásokkal, annál gyakoribb ez az eljárás a víznevek között. E helynévfajta körében is főként — az *a* tövű I. declinációs latin szavak sorába tökéletesen beilleszthető — *a*-ra végződő víznevek esetében jelenik meg valamely függő eset ragja.

Az oklevélírói gyakorlat efféle „normáinak” érvényesülését láthatjuk a garamszentbenedeki oklevél megszövegezésében is. Az alapítólevél szövegeit ebből az aspektusból szemügyre véve azt találjuk ugyanis, hogy az oklevél lejegyzője — egy, ebbe a csoportba bizonytalanul besorolható adatot nem számítva — csupán vízneveket látott el latin esztérvződésekkel. A helyfajtáját tekintve bizonytalan előfordulás a Nógrád megyei Füzegy folyó felett elterülő birtok határleírásának „ad piscinam, que est inter urbanos *Nove Civitatis* et *Zilam*” szerkezetében olvasható. Ez a szerkezet a határleírás határpontjaként álló halastó (*piscina*) közelebbi helyének a meghatározását hivatott kifejezni azáltal, hogy megmondja: a halastó az újvárosi várnépek³ és *Szila* között helyezkedik el. A *Nova Civitas* a Szent István korában létrejött Újvár megye központjának a neve, amit — a garamszentbenedeki oklevélben és a dömösi adománylevélben lévő Újváros jelentésű *Nove Civitatis* kivételes előfordulása mellett (KMHsz. 1. *Újváros*) — leginkább *Abaujvár(a)* és *Újvár* néven említene a források (KMTL. *Abauj*, KMHsz. 1. *Abaujvár*, *Újvár*, TÓTH V. 2001: 14–5, 153–5). A *Szila* helynév a határleírás egy korábbi pontján is feltűnik, a birtok első határpontjaként álló hegy pontosabb meghatározásaként: „primum in monte *Gcohl*u fovea facta est in parte Sancti Benedicti inter *Zyla*” — „először a *Gcohl*u hegynél van egy árok Szent Benedek részén a *Zyla* között”.⁴ A két előfordulás között több hasonlóság is megfigyelhető. Egyrészt az, hogy egyik alkalommal sem jelenik meg a név mellett latin földrajzi köznévi,

---

³ A szórt birtokszerkezet következtében az újvárosi várnak több megyében, így pl. Nógrádban is voltak birtokai, népei (vö. KIS–KÖRMENDI 2006: 59).

⁴ KIS PÉTER és KÖRMENDI TAMÁS az „inter *Zyla*” szerkezetet nem a *között* névutóval, hanem a „*Zyla*-tól” szerkezettel adja vissza (2006: 58).

részt pedig az, hogy mindkét esetben az *inter* 'között' jelentésű accusativust vonzó prepozíció után következik a helynév. Amíg azonban a halastó helyét közelebről meghatározó szövegrészben a latin szavak mintájára az accusativus ragját a név végéhez illesztve említi meg a nevet az oklevél írója, addig az első határpont megjelölésekor ez az esetrag elmaradt. Az esetrag elhagyása mellett ugyanakkor az *inter* prepozícióval kifejezett viszonyinak a második tagja is kimaradt a szövegből, ami igencsak megnehezíti a szöveg hely pontos értelmezését.

2.1.1. Latin végződéssel ellátott víznevek

Latin szóvéggként azonosított nevek további példáit a garamszentbenedeki oklevél három vízneve szolgáltatja: a *Zsitva*, a *Tisza* és a bizonytalanul ide sorolható *Garam* nevek fordulnak elő ilyen alakban. Más *a*-ra végződő (víz)nevek (például *Zsikva* vagy *Kompa*) — amelyek (függő esetben) csupán egy-egy alkalommal szerepelnek az oklevélben — megfelelően deklinált latin földrajzi köznévkíséretében bukkannak fel a szövegben: „ipsum **rivulum Sikua**” és „super **aquam Compa**”.

Már HOFFMANN ISTVÁN is megfogalmazta korábban, hogy a mindig megfelelő esetben szereplő fajtajelölővel álló nevek többnyire nincsenek deklinálva (vö. 2004: 18). Ritkán azonban az is előfordul, hogy a latin fajtajelölő lexéma mellett álló magyar név is kap esetragot. A garamszentbenedeki oklevélben az apátság helyének leírásában például ezt olvassuk: „rivulus nomine *Sarraczka* decurrit **in aquam Sitouam**”. Ezen oklevélrészletnek a zabori konvent 1406. évi oklevelében történő említésekor az accusativusi végződés elmarad a szövegről, a szövegrészletnek a garamszentbenedeki oklevél szövegétől eltérő formában történő folytatásában azonban accusativusban tűnik fel a víznév: „Riuulus, nomine *Saraska*, decurrens in aquam *Zythwa* peruenissent, deinde per eandem aquam *Sythwam*” (vö. KNAUZ 1890: 25).

A következő függő eseti említéskor a név előtt nem szerepel ugyan latin földrajzi köznévkíséret, a garamszentbenedeki oklevél írója a prepozíció mellett a nevet mégsem ragozza a latin szavak mintájára: „dedi eciam villam Bissenorum ad arandum nomine *Tazzar* super *Sitoua*”. Ez esetben arra is gyanakodhatunk, hogy a szerkezet bonyolult megfogalmazása miatt marad el mind a fajtajelölő szó, mind a név végi esetjelölés. A szerkezet fő mondanivalóját ugyanis a „dedi (...) villam (...) nomine *Tazzar*” megnevezőszós szerkezet hordozza. Az *eciam* kitételét az indokolja, hogy Taszár adományozása egyéb birtokok adományozása után következik az oklevélben. A (*villam*) *Bissenorum* 'besenyők faluját' birtokos szerkezet az adományozott földterületet határozza meg közelebről; az *ad arandum* '(föld)művelés céljából' kifejezés pedig az adományozás szándékát hivatott megjelölni. Végül pedig a *super Sitoua* 'a *Zsitva* fölött' a (*villa*) *Bissenorum*-hoz hasonlóan a hely pontosabb körülhatárolását segíti elő. A név következő oklevélbeli megjelenésére áttérve — amely közvetlenül az előbb említett rész után következik a szö-

vegben — azt látjuk, hogy bár nem megnevezősös szerkezetben szerepel az adományozott földterület, de az előző szövegrészhez hasonlóan számos információt magába sűrítő szöveggörnyezetben tűnik fel. A *Sitoua* név előtt mégis ott áll az accusativusban lévő *aqua* földrajzi köznév, illetve a név előző megjelenésére utalva az *eadem* 'ugyanaz' jelentésű névmás is: „dedi aliam villam *Hudwordiensium* Bissenorum ad arandum **super eandem aquam** *Sitoua*”.

A középkori oklevelek megnevezősöt tartalmazó szerkezetei többnyire „tiszán” fordulnak elő az iratokban (tehát a szerkezet tagjai közé nem ékelődnek be egyéb szerkezetek: pl. „villam, que dicitur *Sagi*” vagy „villa *Kouachi* nomine”), de a garamszentbenedeki oklevélből is tudunk további példákat idézni a közbeékeléssel⁵ megtoldott formákra: pl. „terram **circa eandem aquam** *Tiza*, que vocatur *Alpar*”. A Taszár birtok adományozásáról szóló szövegrészlet bonyolultságától ez a szöveghely elmarad ugyan, de a *Tiza* név mellett megjelenő *aquam* köznév azt mutatja, hogy nem e szerkezetek megformálási módjában kell keresnünk a magyarázatot arra, hogy a *Zsitva* név miért tűnik fel földrajzi köznév mellett latin esetraggal (in *aquam Sitouam*), majd esetrag nélkül latin prepozícióval (super *Sitoua*), végül prepozíció és fajtajelölő lexéma kíséretében ugyancsak esetjelölés nélkül (super eandem aquam *Sitoua*). A különböző alakok használatát sokkal inkább befolyásolhatták az oklevélíróknak az ismétlődő formák elkerülésére irányuló (tehát tulajdonképpen stiláris természetű) törekvéseik, amely egymáshoz közeli szöveghelyek esetén különösen igaz lehet.

A garamszentbenedeki oklevélben a *Tisza* víznév szolgáltatja a legtöbb esetvégződéssel ellátott adatot. Az egyetlen latinos alakja (ex *Ticia*) mellett ugyanis a számos függő esetben előforduló magyar nevei között csupán kettőt találunk, ahol a latin prepozíció mellett a név végén nincs latin esetvégződés: „cadit in *Tiza*”, „versus decursum *Tiza*”, illetve további három alkalommal a megfelelő esetben álló földrajzi köznév mellett szerepel a latin esetrag nélküli magyar név: pl. „piscinas, que infra decursum eiusdem **fluvii** *Tiza* existunt”.

A *Tisza* név *Tize*, *Tisce* stb. alakja kapcsán a szakirodalomban felmerült annak a lehetősége, hogy a *Tiza* genitivusa mellett ezek a nevek nominativusban álló magyar alakok is lehetnek (vö. MELICH 1925–1929: 64–5, ORTVAY 1882: II, 268). ORTVAY TIVADAR a forrásai megjelölése nélkül utal arra, hogy ez a víznév „Tice, Ticze stb. alanyeseti használatban is szerepel” az okiratokban, valamint kifogásolja SZABÓ KÁROLY elképzelését, aki a Kézai Simonnál meglévő *Tize* alakot genitivusnak értelmezi (i. h.). A Kézai gesztájában szereplő „usque *Tize* flumen” szerkezet *Tize* szórványa azonban nem említhető példaként a kétségtele-

---

⁵ A „közbeékelte” határozós szerkezet tulajdonképpen jelző: pl. *pugna ad Cannas* ('a Cannae mellett vívott csata'). Erre a szerkezetre a magyarban is találunk példát: *paradicsomban való gyümölcs* ('paradicsomi gyümölcs', HB.). Amíg azonban a latinban nem kell létigei vagy egyéb eredetű kopula, addig a magyarban többnyire a *levő*, *való* igenévvvel használatos ez a szerkezet.

nül nominativusban álló *e*-végű formák előfordulására, hiszen a latin földrajzi köznévként a latin vagy latinított helynevek genitivusi formában is megjelenhetnek (vö. BENKŐ 1996: 236, 1998: 89, HOFFMANN 2004: 49–50). Kézai szerkezete tehát tökéletesen illeszkedik a középkori oklevelek megfogalmazási módjához, ennek megfelelően a szöveghelynek 'a Tisza vizéig' fordítása is számba vehető (SZABÓ K. 1862: 17). A garamszentbenedeki oklevélben megjelenő valamennyi *Tize* alak is a magyar *Tiza* név genitivusi végződésű formájának tekintendő: „a ripa *Tize*” 'a Tisza partjától', „angulos *Tize*” 'a Tisza kanyarulatait' stb. Mindezzel természetesen nem azt akarom mondani, hogy a *Tize* alakok minden esetben genitivusi formák, csupán azt kívántam érzékeltetni, hogy ezek az előfordulások nem támasztják a *Tize* esetleges nominativusi használatát.

A garamszentbenedeki oklevél írója a Garam folyó nevét *Gran*, *Grane* és *Grana* alakváltozatokban rögzíti. Helynévszótáraink e két utóbbi nevet mint a folyónév latinizált formáit szerepeltetik (vö. KMHsz. 1. *Garam*, TÓTH V. 2001: 195), HOFFMANN ISTVÁN pedig a *Gran* magyar változatként értékelése mellett azt is elképzelhetőnek tartja, hogy ez esetben is latinnyelvűséggel van dolgunk, hiszen a 13. századtól a forrásokban nagy számban megjelenő, a mássalhangzó-torlódást bontóhanggal feloldott formákkal párhuzamosan a 14. századig a torlódásos változatok is megmaradnak az oklevelekben (2007: 23–4).

Megítélésem szerint ezek az előfordulások nem feltétlenül tartoznak az oklevél latinizáló névhasználatának esetei közé, mégpedig az alábbi okok miatt. A *Grane* forma egy alkalommal fordul elő az oklevélben birtokos szerkezetben: „ex alia vero parte *Grane*”, a név ezen változatát tehát nagy valószínűséggel tarthatjuk valóban latin esetvégződéssel (genitivus) ellátott névformának. A *Grana* alakot két ízben használja az oklevél írója a folyó megnevezéseként: „rivulus nomine *Tapla currens in Grana*, qui *Grana* terminus est”. Ha a *Grana* latinizáló név, akkor az idézett szöveghelyen megfelelően deklinált névformákat találunk: az *in Grana* prepozíciós szerkezet helyett tehát accusativusban álló *in Granam* szerepelne az oklevélben.⁶ Egy 1253. évi oklevél „ad fluvium *Grana*” (Gy. 1: 426) szerkezete kapcsán ugyanezt tapasztaljuk. Az accusativust vonzó *ad* prepozíció után ugyanis nem a *Granam*, hanem szintén a *Grana* formát jegyezte le az oklevél írója. Ebben az esetben azonban önmagában ez a jellegzetesség nem teszi egyértelművé, hogy magyar névvel állunk szemben, a latin rag elhagyását ugyanis a név előtt feltüntetett fajtajelölő elem is befolyásolhatta. A latin lexéma jelenléte ugyanakkor talán azt jelezheti, hogy nem latin névvel állunk szemben, nagyobb folyóink latinul szereplő nevei ugyanis többnyire fajtajelölő nélkül kerülnek bele az oklevelek szövegébe (vö. HOFFMANN 2004: 46).

---

⁶ Megjegyzendő azonban, hogy a szóvégi nazálisok nemegyszer rövidítve szerepelnek a középkori oklevelekben, s látszólagos hiányuk esetleg ezzel magyarázható.

Mindezek mellett talán az is a *Grana* latinnyelvűsége ellen szólhat, hogy a forrásokban a mássalhangzó-torlódást bontóhanggal feloldott formákat is találunk: 1279: abbas et fratres Sancti Benedicti de *Garana* (ÁÚO. 12: 258–9). A *Gran* latin nyelvű változatként való értelmezését pedig a ragozhatatlansága miatt nem tartom valószínűnek. A magyar nevek latin nyelvű vagy latinizáló változataik megjelenésében vélhetően szerepet játszott ugyanis az, hogy a latin forma ragozása által a név jobban beilleszthető a latin mondat grammatikai szerkezetébe. Ugyanakkor talán a *Gran*, *Granis* declinációs lehetőség sem elképzelhetetlen, aminek az ablativusa a *Grane* lenne.

Nézzük meg, hogy a fent tárgyalt névváltozatok kapcsán milyen más lehetőségek jöhetnek szóba! Az oklevélnek a Garam folyó neveként használt *Gran*, *Grane* és *Grana* névformáinak elemzésekor érdemes figyelembe vennünk azt is, hogy Esztergom német neveként ugyancsak előfordul a *Gran* változat (Gy. 1: 237–50). Az elnevezés a Garam folyónév német *die Gran* nevéből származik — a folyó német nevének van *Grane* és *Grana* formája is (vö. EtSz. *Garam*, MELICH 1925–1929: 336) —, egykor ugyanis a Garam Esztergomnál érthette el a Dunát (vö. KISS L. 1999: 75). A folyó német nevéhez hasonlóan a középkori oklevelek Esztergom neveként is alkalmazták a *Gran* mellett a *Grane* és a *Grana* alakváltozatokat. A különböző változatok közös tulajdonságaként említhetjük meg, hogy csupán nominativusi esetben jelentkeznek az iratokban: pl. Cont. Admunt. (-1250) 1203: in palacio *Strigoniensi*, quod al. nom. *Gran* vocatur, Arnoldus: Chron. Slav. (-1209) 1189: in castrum, quod *Grane* dicitur, Ansbertus: Gesta Friderici (-1196) 1189: in vicina *Strigoniense* que et *Grana* dicitur (Gy. 1: 240).

Mindebből pedig az látszik valószínűnek, hogy Esztergom német neve mellett a folyó neveként a magyarországi oklevelekben használt mindhárom alakváltozat (*Gran*, *Grane*, *Grana*) a folyó német nevére vezethető vissza. A rendelkezésünkre álló források alapján úgy tűnik tehát, hogy egyik névváltozat sem a latin nyelvű használatából vette eredetét.

A garamszentbenedeki oklevél *Grane* adata kapcsán ugyanakkor korábban azt mondtuk, hogy a szövegkörnyezete alapján nagy valószínűséggel tarthatjuk genitivusi esetvégződéssel ellátott névformának. Ezt a megállapítást az elmondottak fényében annyiban kell módosítanunk, hogy a *Grane* alak valószínűleg a Garam német neveként használt nominativusi *Grane* formából származik, de a latin genitivusi esetvégződéssel ellátott nevekké való hasonlósága alapján a folyó neveként birtokos esetben kezdték el használni a magyarországi oklevelekben. A garamszentbenedeki oklevél mellett egy 1282. évi oklevél „aqua *Grane*” (Str. 2: 153) és egy 1300-as datálású oklevél „iuxta fluvium *Grane*”; „circa ipsum flumen *Grane*” és „aqua ipsius *Grane*” (Gy. 1: 453) szerkezeteit említhetjük meg erre utaló példaként. Ugyanakkor ezeknek a szerkezeteknek a *Grane* szórványa a genitivusi eset mellett nominativusban is állhat, csupán az „aqua ipsius *Grane*” szövegrész-

let szórványa tartható egyértelműen genitivusnak, a szórvány előtti *ipse* névmás genitivusi *ipsius* formája ugyanis nem enged meg más lehetőséget.

Hasonló jelenséget tapasztalhatunk a *Grana* név kapcsán is. E név azonban a garamszentbenedeki oklevélben még tárgyesetben és alanyesetben is hasonlóképpen viselkedik, azaz mindkét esetben *Grana*-ként fordul elő, a későbbi oklevelekben azonban, ha nem is gyakran — valószínűleg az *a*-végű latinizáló nevek mintájára —, de megtalálható accusativusi végződéssel ellátott *Granam* formája is: pl. 1228/1229: Sancti Benedicti super *Granam* (DHA. 1: 204).

A Garam folyó elsődlegesen nem latinizáló *Grane* és *Grana* névformái mellett mindazonáltal a névnek létezik latinizáló változata (*Granus*) is: 1245: iuxta Bors super *Granum* (Gy. 1: 430).

2.1.2. Magyar esetraggal álló nevek

Az oklevelekben magyar raggal megjelenő nevek tárgyalása nem tartozik ugyan szorosan hozzá a középkori oklevelek latinizáló névhasználatának tematikájához, de mivel a garamszentbenedeki oklevélben négy példát is találunk a szórványok ilyen formában való megjelenésére, érdemes röviden szólni erről a szerkezetről is. Az oklevelekben, történeti forrásokban nem túl gyakori a szórványok magyar határozóragos formában való beillesztése, ugyanakkor mind a helynevek (1265/1272: uenit **ad** *Balwankure*, OklSz. 795), mind a személynevek (1236: Zezenozo pertinet *Ieneunec*, OklSz. 683; 1216: *Ifeput*, *Bulfuhut*, *Chimont*, *Safhat*, *Meduet*, *Ilobarut*, JAKUBOVICH–PAIS 1929: 84) körében is találkozunk ezzel a megoldással (a ragos helynevek és személynevek további példáihoz lásd még PAULER 1899: 516, HOFFMANN 2007: 19, SZENTGYÖRGYI 2010a: 42–3, 2010b: 80).

A beillesztési eljárások között a magyar nyelvi eszközökkel beillesztett szórványok vannak jelen a legkisebb arányban, ám a kategóriának mégis különböző altípusait tarthatjuk számon. A szórvány előtt álló latin prepozíció vonzataként megjelenő esetragos nevek: +1232/1384/1393: venit ad *Scertora* (KMHsz. 1. *Szer-tó?*) mellett a másik típusba azokat az előfordulásokat sorolhatjuk, ahol a megszokott latin közszó helyett magyar földrajzi köznevet találunk a szórvány előtt: 1327/1378: in aliud *patak Fywzerpatak* nominatum (Gy. 1: 146). E két típuson túl a tihanyi apátság 1055. évi oklevele a magyar grammatikai eszközök oklevélbeli megjelenésének egy harmadik változatát is használja. Ez alapján pedig a magyar névutókat is a szórványbeillesztő eszközök közé kell sorolnunk, az alapítólévél szövege ugyanis 11 alkalommal mutat példát a *rea* névutó efféle használatára: pl. 1055: exinde *Mortis uuasara kuta rea* (DHA. 1: 150). Más oklevelekben ugyanakkor ez a megoldás egyáltalán nem jelenik meg (HOFFMANN 2010: 109–10).

SZENTGYÖRGYI RUDOLF a magyar morfológiai eszközökkel való beillesztést szabálytalan beillesztési módnak nevezi — ahogyan erre már korábban is utaltam —, és négy fajtáját különbözteti meg: a magyar viszonyragok, a névutók, a latin

prepozíció + magyar esetrag, illetve a latin prepozíció + névutó típusú beillesztéseket (vö. 2010a: 42–3, 2010b: 79–81).

A garamszentbenedeki apátság Komárom megyei adományait részletező szövegrészben a *Wagetuin* és a *Sitouatuin*⁷ szórványok képviselik a magyar grammatikai eszközöket felhasználó beillesztési módokat: „In *Camarun* trium aratrorum terram secus flumen *Danubii* et piscacionem in eodem *Danubio in loco, qui dicitur Wagetuin. In Sitouatuin* dedi undecim domus piscatorum et terram ad quatuor aratra et piscacionem in *Danubio in eodem loco, qui Sitouatuin dicitur*”. A szövegrész fordítása: „*Camarun*-ban 3 ekényi földet a *Danubius* folyó mellett és halászhelyet ugyanezen a *Danubius*-on, azon a helyen, amelyet *Wagetuin* mondanak. *Sitouatuin*-ben 11 háznépnyi halászt adtam és 4 ekényi földet és halászhelyet a *Danubius*-on, ugyanazon a helyen, amelyet *Sitouatuin*-nek neveznek”. Emellett a különböző területről származó halászok halászati jogát taglaló oklevélrészben a *Sitouatuin* alak ismételtelen megjelenik: „Piscatores autem *Chonienses, Alparienses* et de *Sagi ex Ticia, Gegnienses, Camarienses* et **de Sitouatuin** ex *Wag, Nitra, Sitoua* et *Danubio* pisces fratribus acquirant, ut inde nutriantur”; magyar fordításban: „A *Chonienses, Alparienses* és *Sagi* halászok a *Ticia*-ból, a *Gegnienses*, a *Camarienses* és a *Sitouatuin* a *Wag*-ból, a *Nitra*-ból, a *Sitoua*-ból és a *Danubius*-ból szerezenek halakat a testvéreknek, hogy azzal táplálkozzanak”.⁸

Mindezek alapján tehát úgy tűnik, hogy a szórványok *hol?* kérdésre felelő *Vág tövén* és *Zsitva tövén* magyar helyhatározóragos formában szerepelnek a garamszentbenedeki apátság alapítólevelében.

A megnevezőszós szerkezetek határozóragos neveit (in loco, qui dicitur *Wagetuin*, in eodem loco, qui *Sitouatuin* dicitur) SZENTGYÖRGYI RUDOLF attractióknak tartja, véleménye szerint ugyanis a magyar nevek indokolatlanul ugyan, de az előjárószo (*in*) vonzataiként viselkedve a latin függő esetnek megfelelő magyar határozóragos formájukban jelennek meg a szövegben (vö. 2010a: 42–3, 2010b: 80).

A továbbiakban azt igyekszem mérlegelni, hogy valóban a latin függő esetnek megfelelő magyar határozórag jelenik-e meg a garamszentbenedeki oklevél fenti adataiban. Az **in Sitouatuin** előfordulást önmagában látva az elképzelés jogosnak tűnik. A megnevezőszóval álló magyar határozóragos nevek jelentkezése bizony-

---

⁷ A különböző munkák a garamszentbenedeki oklevélben ténylegesen szereplő *Sitouatuin* és *Wagetuin* alakokat *Sitouatu* (MELICH 1925–1929: 351, Cs. 3: 518, F. 1: 432, 2: 72, JERNEY 1854: 118), *Situatuv* (F. 2: 72), *Sitoutui* (BOROVSKY 1907: 59), *Waghetum* (F. 1: 432, 2: 72) formákban közlik.

⁸ Egy 1489-es oklevélben ugyancsak határozóragos formában szerepel mindkét név az alapítóleveléből vett megnevezőszós szerkezetben: „in *Danubio in loco, qui Sythwatwin dicitur*” és „in loco, qui dicitur *Wagethwyn*”, de ugyanebben az oklevélben a *Zsitvató* neve határozórag nélkül is feltűnik: *Sythwathew* (KNAUZ 1890: 159, 237).

talánabbá tehet ugyan bennünket, de ezek felbukkanására — amint láttuk — magyarázatot adhat az *attractio* jelensége. A *Zsitvatő* név harmadik határozóragos előfordulásának magyarázatában ugyanakkor nehézségekbe ütközünk. Ez a szöveg hely ugyanis azt szögezi le, hogy a *zsitvatői* (de *Sitouatuin*) halászok a Vágból, a Nyitrából, a Zsitvából és a Dunából halásszanak. Ebben az esetben tehát a *hol?* kérdésre felelő határozóragos névforma megjelenése nem magyarázható a latin *in* prepozíció utáni helyzettel. A két név négy adatának együttes vizsgálata alapján a *Wagetuin*, *Sitouatuin* határozóragos nevek magyarázataként esetleg az is felvethető, hogy az oklevél írója az adott területen hallott ragos neveket mint nominativusban álló alakokat jegyezhetette le, hiszen a helynevek a mindennapi kommunikációs helyzetekben ragos alakjukban sokkal gyakrabban használatosak, mint nominativusban.

Itt kell kitérnünk arra is, hogy ezek az elnevezések milyen jellegű helyeket jelölnek az oklevélben. A vízrészek nevei közül a *fő* 'forrás, kezdet' utótagúak mellett a *tő* 'torkolat' utótagúakból is gyakran alakultak településnevek (vö. BÍRÓ 2005: 177, 2008: 77). GYÓRFFY ERZSÉBET ezeknek a neveknek a keletkezési módját nem tartja egyértelműnek. A problémát a *Körös-fő* névvel illusztrálva azt mondja, hogy *Körös* 'víz' → *Körös-fő 'a Körös forrása, forrásvidéke' → *Körös-fő* 'a Körös forrásánál létesült település' többlépcsős változási séma mutatkozik a „leginkább kézenfekvő megoldás”-nak, a forrásra, forrásvidékre utaló nevekre azonban szinte alig van adatunk. Azt is elképzelhetőnek tartja tehát, hogy az ilyen típusú neveket nem minden esetben a forrásnév → településnév metonímia hozta létre, hanem például *Körös-fő* 'a Körösnek a kezdete' → *Körös-fő* 'település' változással is számolhatunk (2011: 158–9). TÓTH VALÉRIA a folyónév + *fő* szerkezetű településnevek kapcsán ugyanakkor azt igazolta, hogy a *fő* lexéma másodlagos (szekundér) településnév-formánssá is válhatott. A *Szala-fő* település például a Zala forrásvidékétől meglehetősen távol helyezkedik el, így a forrásnévből metonimikusan nem is keletkezhetett a településnév. A *fő* lexéma ezekben az esetekben tehát arra szolgált, hogy a víznévből olyan településnevet hozzon létre, ami az illető helység víz melletti fekvésére is utal (2008: 183).

Zsitvatő települést, ami a mai Dunaradvány része (Gy. 3: 464–5), az előkerült bronzkori leletek alapján őskorinak tartják (vö. BOROVSZKY 1907: 59). A Dunán lévő halászhely adományozása mellett (*piscacionem in Danubio in eodem loco, qui Sitouatuin dicitur*) a *Sitouatuin* névvel jelölt helyen az apátság 11 háznépnyi halászt, illetve szántóföldet is kapott (*in Sitouatuin dedi undecim domus piscatorum et terram ad quatuor aratra*), ami a hely lakott voltára is utalhat. Az apátság birtokait összeíró 1209. évi pápai bullában szereplő „ad finem *Sitoua*” – „*Sitoua* végéhez, torkolatához” (Str. 1: 190) szerkezet sem zárja ki azt, hogy a 11. századi alapítólevélben a *Sitouatuin* mint településnév fordul elő.

A garamszentbenedeki oklevél másik határozóragos nevét talán még nagyobb valószínűséggel tarthatjuk a (Vág) folyó torkolatát, torkolatvidékét megnevező

névnek. Az 1209. évi bulla ugyanis név nélkül „in *Camarun* piscinam usonum” (Str. 1: 190) formában utal az alapítólevélnek a *Wagetuin* nevű helyen adományozott halászhelyére, és Zsitvatő településsel ellentétben *Vágtő település létezéséről a későbbi források sem tudósítanak. A szórvány a Komárom városhoz — „In *Camarun* (...) piscacionem in eodem *Danubio in loco, qui dicitur Wagetuin*” — tartozó azon területet nevezhette meg tehát, ahol a Vág a Dunába ömlött.

2.2. Részfordítással latinizált nevek

A nevek részfordításával létrehozott egyes oklevélszórványok tárgyalása előtt célszerű kijelölni azoknak a szórványoknak a körét, amiket ide tartozónak ítélek, az e témakörben született tanulmányok ugyanis nem azonos módon határolják körül az oklevelekben részfordítással megjelenő nevek kategóriáját. HOFFMANN ISTVÁN-hoz (2004) hasonlóan csupán a valamely elemében latin nyelvű szórványokat tekintem részfordítású neveknek. A latin fajtajelölő lexéma + magyar tulajdonnév kapcsolatát tehát csak abban az esetben tárgyalom az oklevelek kétnyelvű szórványai között, ha felmerül a latin köznévi elem névhez tartozásának a lehetősége (BENKŐ 1996: 235–6).

SZENTGYÖRGYI RUDOLF a részfordítással létrejött neveknek két típusát különíti el. Az egyiket véleménye szerint egyrészt azok a birtokos jelzői szintagmák alkotják, amelyeknek az alaptagja latinra fordítva, a birtokos jelzői bővítménye pedig magyar nyelven szerepel: 1055: ad *angulum aruk* (DHA. 1: 150). Ezeknek a szerkezeteknek a váza latin, hiszen a prepozíciós alaptagot a latin és nem a magyar szórendnek megfelelően követi a magyar nyelvű jelző. Az „ad angulum aruk” kétnyelvű helymegjelölés mögött azonban véleménye szerint kétségtelenül magyar helynév húzódik meg, amelynek meghatározásaként a jelölt *árok szöge/szöglete* és a jelöletlen *árok*szög egyaránt szóba jöhet. Besorolása szerint ugyanebbe a típusba tartoznak másrészt a minősítő jelzővel alkotott helynevek is: 1055: ad *kangrez uiam* (DHA. 1: 150), ha a szerkezet értelme ’lejtős út’. Az eddigieknél jóval elterjedtebbek azok az ugyancsak az első típust gazdagító szerkezetek, amelyeknek a földrajzi köznevét egy, az ennek a denotátumához közel fekvő tényleges tulajdonnév pontosítja: 1055: ad *lacum turku* (DHA. 1: 150), feltéve, hogy ’*turku* település tava’ a szerkezet jelentése. A félfordítások második típusánál magyar nyelvű tulajdonnév vagy tulajdonnévi használatú földrajzi köznévi alaptag mellett a megkülönböztető vagy megszorító értelmű melléknevek vannak latinra fordítva: 1327>1410: *inferiori Gogy* ’alsó Gogy’ (Gy. 1: 84), 1208/1395: *magnum aruc* ’nagy árok’ (KMHsz. 1. *Nagy-árok*) (SZENTGYÖRGYI 2010a: 39–40, 2009: 64–5).

2.2.1. A latin földrajzi köznévi + magyar helynévi típusú névelőfordítások a magyar oklevelezési gyakorlat elterjedt formáinak tekinthetők. BALÁZS JÁNOS a fajtajelölő lexémák gyakori megjelenését ilyen környezetben azzal magyarázza, hogy „az idegen nyelvű följegyzések írói (...) szükségesnek tartották közölni,

hogya a leírt tulajdonnevek a névadási rendszernek melyik kategóriájába tartoznak. Úgy érezték, hogy ilyen kiegészítések nélkül olvasóik előtt homályban maradna, kinek vagy minnek a nevei a leírt tulajdonnevek” (1963: 48). HOFFMANN ISTVÁN BALÁZS JÁNOS gondolatmenetét továbbviszi, és a mai nyelvhasználat jellegzetességei alapján azt is kiemeli, hogy „a legkülönbébb helyzetekben, illetve sokféle szövegtípusban (útikönyvekben, híryanagokban stb.) tapasztalhatjuk, hogy a kevésbé ismert helyneveknek a használatát bármely nyelvben kíséri — az információ kiegészítését, a pontos megértést szolgálva — az adott hely jellegére, fajtájára, helynévi osztályára utaló nyelvi elemnek, többnyire földrajzi köznévként a kitétele” (2004: 45).

HOFFMANN ISTVÁN azt is többször hangsúlyozza, hogy az egyes beillesztési formák használatát befolyásoló határozott szabályokat nemigen kereshetünk, de bizonyos esetekben mégis kirajzolódhat a megjelenésükben valamiféle következetesség. Az oklevél nyelvén, tehát latinul megjelenő, illetve latinizáló nevek előtt az oklevélírók az esetek túlnyomó többségében például nem érzik szükségét a hely fajtájára utaló latin földrajzi köznévként kitételének, ahogyan a garamszentbenedeki oklevél latinizáló víznevei kapcsán ezt korábban már részletesen kifejtettem. Emellett a földrajzi köznévként tulajdonnév előtti megjelenését az ugyanazon névforma többszöri előfordulása is meghatározhatta valamelyest. Úgy tűnik ugyanis, hogy ha a nevet több ízben is megemlítték az oklevél, akkor a latin földrajzi köznévként gyakran csupán az első előfordulásakor van jelen: 1257: *vadit ad Magnum Okur ... in medio fluminis Okur ... per medium Okur* (Gy. 1: 375). E jelenség bizonyos fokú esetlegességére is fel kell azonban hívni a figyelmet, arra tudniillik, hogy az „ismétlődő névelőfordulás befolyásolhatja ugyan a latin földrajzi köznévként megjelenését vagy elhagyását, de a jelenség nem tűnik fel olyan rendszerességgel, és nem mutat olyan határozott formai azonosságokat sem, hogy ezek mögött valamiféle tudatos törekvést és ebből következő szabályszerűséget keressünk; e formai megoldások változtatása inkább csak a szöveg stílusának élénkítését, az ismétlések által szükségképpen előidézett monotonia bizonyos fokú kiküszöbölését szolgálhatta” (HOFFMANN 2004: 46–7). A többjelentésű helynevek (amelyek leginkább a folyóvizek és a mellettük fekvő azonos nevű települések köréből kerülnek ki) esetében azonban a földrajzi köznévként feltüntetése sokkal gyakoribbnak tűnik, mint az elhagyásuk. Az oklevél műfaja megköveteli ugyanis, hogy az oklevélírók egyértelműen megjelöljék, melyik hely nevét említik meg éppen. Az Abaúj vármegyei Komlós település- és víznév oklevélbeli megjelenését például a *villa* és a *rivus* latin fajtajelölő teszi egyértelművé: 1270/1272: *villa Cumlous* és *ad rivum Kumlovs* (Gy. 1: 114). Mindezek mellett a latin földrajzi köznévként felbukkanása vagy elmaradása esetleg a magyar név belső szerkezetével is kapcsolatba hozható. Azt az előzetes feltevésünket azonban, miszerint a hely fajtájára utaló magyar földrajzi köznévként (*patak*, *hegy*, *halom* stb.) tartalmazó szórványok előtt az ugyanezt a funkciót betöltő latin fajtajelölő lexémák ritkábban

jelentkeznek az oklevelekben, a források névanyaga nemigen támasztja alá. Úgy tűnik ugyanis, hogy e nevek esetében is ugyanolyan fontosnak tartották az oklevélírók a hely fajtáját megnevező latin lexéma használatát (1332: monte *Korthweleshygh*, Gy. 1: 91), mint a földrajzi köznévi névrészt nem tartalmazó szórványok latin szövegbe illesztésekor (1303/1352//1450: monte *Chokas*, Gy. 1: 815) (vö. ehhez HOFFMANN 2004: 44–50).

Az előbbiekből az is következik, hogy a legtöbb esetben a név előtt álló latin közszóban nem kell a magyar tulajdonév részét képező köznevet keresnünk, az ugyanis a középkori oklevelezési gyakorlatnak megfelelően csupán a hely fajtájának pontosítására szolgált.

2.2.2. A tulajdonévek előtt nem ilyen, tehát nem magyarázó céllal feltüntetett földrajzi közneveket nem egyszerű tetten érni az oklevelekben, néhány esetben azonban nagy valószínűséggel állítható a latin fajtajelölő lexémának a magyar névhez tartozása, tehát a részfordítás esete. HOFFMANN ISTVÁN például névrendszertani okokra hivatkozva az *alpes Clementis* szórvány mögött *Kelemen-havasok* magyar névformát feltételez, a puszta személynévi névadás (tehát a *Kelemen-féle* névforma) ugyanis hegységek esetében kevésbé jellemző (2004: 21). Ugyanilyen okok miatt vethetjük fel a garamszentbenedeki apátság Ság nevű birtokának határában felbukkanó *Saruly* (montem nomine *Sorul*) név esetében is azt a lehetőséget, hogy ezt talán ugyancsak részfordítással alkották meg kétrészes magyar név alapján (*Saruly-hegy*) tekintve, hogy előtagjában személynévet azonosíthatunk (vö. +1086: *Soriul*, 1268: *Soruul*, ÁSz.). Mindamellett az egyrészes *Saruly* alakot sem vethetjük el, mégpedig két okból sem. Egyrészt azért, mert a *Saruly* személynévi lexémaként való azonosíthatósága nem kétségtelen, másrészt pedig azért, mert még ha személynévi szerepben állt is, a puszta személynévvvel azonos alakú természeti név létezése nem zárható ki (vö. SZŐKE 2011: 65–6). Ilyen névformák ugyanis többszörös metonímia révén másodlagosan (leginkább településnévből) is létrejöttek (GYÖRFFY 2004: 131, RESZEGI 2006: 165, 2011: 18). Más esetekben viszont — mint a *Titeli-hegy*: 1193–96>1216–18-ban *montis de Titili* (Gy. 1: 241) példájában — a fordítás módja teszi egyértelművé a magyar név szerkezetét (HOFFMANN 2004: 21; vö. RESZEGI 2008: 139, 2011: 48).

Az oklevelekben — amint arról már szóltunk — leginkább latin földrajzi köznevek kíséretében bukkannak fel a magyar helynévi szórványok. Közöttük — igaz, nem túl gyakran — a magyar kétrészes nevek névszerkezetének megfelelő magyar név + latin földrajzi köznévi sorrendűek is előfordulnak. Éppen szórványos jelentkezésük miatt merülhet fel annak a gyanúja, hogy a latin oklevelek efféle megfogalmazása mögött talán földrajzi köznévi utótagú kétrészes magyar névszerkezet húzódhat meg, amelynek az utóbbi részét latinra fordították.

RESZEGI KATALIN olyan neveket vizsgálva, ahol a latin fajtajelölő szóalakkal azonos módon viselkedő *bérc* lexéma név előtti és név utáni előfordulására is van

példa: 1299/1300: „in 1 Byrch, *Kapus* nominato”; „qd. *Kapus* Byrch” (Gy. 3: 344), a név terjedelmének megállapításakor szintén felveti annak a lehetőségét, hogy az egyrészes névszerkezet mellett mindkét esetben számolhatunk kétrészes névformával is (2008: 140 és 2011: 49). A Tihanyi alapítólevél „ad *kangrez* uiam” szerkezetének elemzésekor pedig SZENTGYÖRGYI RUDOLF jut ugyanerre az álláspontra, a szokatlan szórendű megfogalmazás magyarázataként ugyanis a részfordítás lehetőségét is felveti (2008: 47, vö. 2009: 66, 2010a: 39).

Az elmondottak alapján a garamszentbenedeki oklevél latinizáló helyneveit elemezve azt látom célszerűnek, ha vizsgálataimba csupán a magyar név + latin földrajzi köznévi szerkezetűeket vonom be, noha nem zárhatjuk ki természetesen azt sem, hogy a latin fajtajelölő lexéma + magyar helynév szövegezési módot mutató szerkezetek között is akadhatnak részfordítással rögzített magyar kétrészes nevek. Az ilyen megfontolások után itt elemzett három példa két Csongrád megyei birtok határleírásában lelhető fel az oklevélben: Ság határleírásában a „*Takamons*” és „*Scilu* piscina”, Sáp határában pedig a „*Curice* flumen” megjelölésekkel találkozunk.

A névterjedelem megállapításában is segítségünkre lehet, ha az elemzett oklevél szövegén túl a kérdéses hely nevére vonatkozó egyéb források adatait is felhasználhatjuk. A „*Curice* flumen” szórvány latinizáló voltát már a garamszentbenedeki oklevelet önmagában vizsgálva is megkérdőjelezhetjük, a név ugyanis az oklevél egy későbbi pontján a „tributum super aliam aquam, que dicitur *Curicea*” megnevezőszós szerkezetben tűnik fel. A középkorból származó további adatok (KMHsz. 1. *Kurca*), illetve a mai *Kurca* elnevezés pedig csak még tovább erősítik azt a gyanúkat, hogy a „*Curice* flumen” szórványt az oklevél latinizáló neveinek köréből bátran kizárhatjuk. Ez pedig egyúttal azt is jelenti, hogy a magyaros szórendű formákat — az egyes szórványok több szempontú elemzése nélkül — automatikusan nem sorolhatjuk a kétrészes magyar nevek részfordítási beillesztései közé, úgy tűnik ugyanis, hogy efféle szerkezetekkel is emeltek be a szövegbe az oklevélírók egy- és kétrészes névformákat egyaránt.⁹

A másik két szórvány esetében más források névanyagát nem áll módunkban felhasználni, a Ság birtok határpontjaként szereplő hegynek, illetve halastónak a nevét — jelenlegi ismereteink szerint — ugyanis csak a garamszentbenedeki apátság alapítólevele őrizte meg a számunkra. A lejegyzett szórványok alapjául szolgáló nevek egyrészes vagy kétrészes névszerkezetének megállapításához fontos további fogódzó lehet, ha a neveket a magyar névrendszer részeként vesszük szem-

---

⁹ Azt is érdemes azonban az ilyen előfordulások kapcsán megjegyeznünk, hogy a mai névhasználatban sem szokatlan a *Tisza folyó* típusú megjelölés, ahogyan a régiségben maguk az oklevelek is tanúskodnak ilyen — nem egészében tulajdonnévi értékű — szerkezetben álló víznevekről: *Hejő vize*, *Hernád vize* stb. (KMHsz. 1. *víz*). A „*Curice* flumen” szerkezet ezekre a beszélt és írott nyelvi megoldásokra emlékeztet.

ügyre. A *Taka* név esetében azonban ez sem jöhet a segítségünkre, a név ugyanis ismeretlen eredetű, ezért a kérdés eldöntésekor csupán a garamszentbenedeki oklevél megszövegezésére hagyatkozhatunk. Hasonló a helyzet a *Scilu piscina* szórvánnyal is, a sajátosságot kifejező névrész (és köztük a növényzetre utaló névrészek) tavak neveiként ugyanis önmagukban is gyakran váltak névvé, de körükben a sajátosságot kifejező + fajtajelölő névrész szerkezetű nevek ugyancsak elterjedtek voltak a középkorban (vö. GYÖRFFY 2011: 174). Névrendszertani szempontból mérlegelve a kérdést megállapíthatjuk, hogy a *Scilu piscina* említés mögött *Szil* és *Szil-tó* típusú élőbeszédbeli névalak egyaránt állhatott.

Még egy sajátos okleveles szerkezetéről kell e kérdés kapcsán szót ejtenünk: az alapítólevél *Ug-ér* helynevének az 1338. évi oklevélből származó *Hucu fluvius eru* említéséről, ami mindenképpen kitűnik szórendjének egyediségével. A megszokott *fluvius Hucueru*-val szemben a *Hucu fluvius eru* szórvány esetében esetleg arra is gondolhatunk, hogy az oklevélíró elsőként lefordította a névhez tartozó magyar fajtajelölő szót (*eru* > *fluvius*), majd ezek után magyarul is feltüntette azt. De persze másolói figyelmetlenség és a két nyelv (latin és magyar) közötti állandó mozgás éppúgy előidézhetette a rendhagyó formát.

2.2.3. A garamszentbenedeki oklevél biztosan vegyes nyelvű formái közé tartoznak a Csongrád vármegyei Alpár határában említett „*iuxta aquam maioris Alpar*” és „*iuxta magnam Zecum*” nevek. A „*iuxta aquam maioris Alpar*” birtokos szerkezetet kétféleképpen is értelmezhetjük. Egyrészt a genitivusban álló tulajdonnév lehet településnév (*Nagyalpar*), és ebben az esetben határpontként a település névvel nem jelölt vize szerepel.¹⁰ Másrészt pedig a Tisza kapcsán már említett afféle birtokos szerkezetnek is értelmezhetjük a szöveghelyet, ahol a víznek a neve és a latin fajtajelölő lexéma alkot birtokos szerkezetet. Véleményem szerint ez utóbbi értelmezést kell elfogadnunk, vagyis a *maioris Alpar* szórványt víznévnek kell tartanunk (*Nagy-Alpar*). Amellett ugyanis, hogy *Nagyalpar* településre nincsenek se magyar, se latin nyelvű adataink, a kisebb vízfolyások oklevélbeli említéseire egyáltalán nem jellemző a településnevekkel körülírt forma (vö. HOFFMANN 2007: 25). Olyan névforma meg pláne „rendszeridegen”, ahol a víz kétrészes településnévvel körülírt szerkezetben jelentkezne.

Bár a *magnam Zecum* mellett nem találunk fajtajelölő szót, mégis nagy valószínűséggel tarthatjuk ezt a szórványt is víznévnek. A név ugyanis egy másik település — *Pelu*, ami a mai Jász–Nagykun–Szolnok megyei Kengyel vagy Tiszatenyő másik neve lehetett (vö. Adatok 1: 453) — határleírásában is feltűnik *Zecu* formában, ami arra utalhat, hogy több birtok határán is végighúzódott. A szórvány víznévi voltát ezen túlmenően a névnek minden bizonnyal a *szik* ~ *szék* ’mocsár, mocsaras hely’ (TESz. *szik*) földrajzi köznévből való származása is támogatja.

---

¹⁰ Ekképpen értelmezi a szöveghelyet ORTVAY 1882: I, 81 és KIS–KÖRMENDI 2006: 61.

A víznévből jelzővel alakult másodlagos nevek nemritkán szerepelnek az oklevelekben egyes nyelvi formában, de főként a *kis*, a *nagy*, valamint a *holt* jelzőik állnak latinul (vö. HOFFMANN 2004: 19). Mindkét garamszentbenedeki oklevélbeli szórvány — bár a nevekre vonatkozó későbbi (magyar nyelvű) adataink nincsenek — a *nagy* jelzővel jelentkezik: *Nagy-Alpár* és *Nagy-Szék*.¹¹ Az *Alpar* név mellett ugyanakkor a *magnus* névmás középfoka (*maior*), a *Zecu* mellett pedig a névmás alapfokú nőnemű *magnam* alakja fordul elő. A különböző formák azonban semmilyen eltérő vonásra nem utalnak, egymás korrelatív párjaként ugyanazon oklevélben előforduló nevekben is gyakran váltakozik a két forma: +1202/[1221 u.]: *Minorem Danubium*¹² és *Magni Danubii* (HA. 2: 42–3). A *Kis-Duna* jelzőjeként e példákban tehát a *parvus* melléknév középfoka (*minorem*), a *Nagy-Duna* jelzőjeként pedig a *magnus* melléknév alapfoka (*magni*) szerepel.

A „iuxta *magnam Zecum*” alak nyomán egy érdekes jelenségre is felhívhatjuk a figyelmet: amíg a jelzőként álló melléknévet az első declinatio szerint ragozta az oklevél írója, addig a *Zecum* végződéseket a második declinatio megfelelő esetrag szerepel. Rögtön meg kell azonban jegyeznünk, hogy csupán a lejegyzett formában azonosítható teljes egészében a szórvány végződése a második declinatio accusativusi *-um* esetvégződésével, élőszóban ugyanis minden bizonnyal [*székü*]-ként hangozhatott a magyar helynév. Ennek ellenére az oklevél írója a jelző ragozását nem az alaptaghoz igazította, akkor ugyanis a jelzőként álló *magnus* a második declinatio szerinti *magnum* (*Zecum*) formában állna. Ennek a hátterét más oklevelek hasonló megszövegezést mutató adatai világíthatják meg.

Az 1192/1374/1425. évi oklevélnek a Fejér vármegyében több ágban folyó *Sár* víz nevére vonatkozó adatait megvizsgálva például azt találjuk, hogy a jelző nélküli folyóág neve előtt az *aqua* vízrajzi köznévi szerepel (iuxta aquam *Sar*, in aquam *Sar*), a folyó egyes szakaszait megjelölő, jelzővel kiegészült másodlagos nevek előtt pedig efféle lexéma nincs ugyan kitéve, de a jelzők latin nyelven jelennek meg a szövegben: *primum Sar*, *ulteriorem Sar* (Gy. 2: 353). Az *Elő-Sár* és *Mög-Sár* 13. század végéről (1276 és 1277) származó magyar nyelvű adatai előtt már találunk fajtajelölő lexémát, mégpedig a negyedik declinatio szerint ragozandó hímnemű *lacus* fordul elő ebben a funkcióban: *lacum* (...) *Eleusar*, *lacum* (...) *Mugsar* (Gy. 2: 358). Elképzelhetőnek tartom, hogy a *primum Sar* és *ulteriorem Sar* nevek jelzőit a 12. században is a szövegben részfordítással megjelenő nevek elé ki nem tett, de odaértett *lacus* földrajzi köznévi megfelelően deklinálták. A feltevésemet még egy további példa is alátámaszthatja. A *Holt-Vajas* említéseként

---

¹¹ A HA. 1. kötetében [*Nagy*]-*szék* címszót találunk, a Pelu birtok határában lévő jelző nélküli *Zecu* névforma alapján azonban úgy vélem, hogy a *magnum Zecum* a *Szék* nevű víz egyik ágának megnevezéseként áll a szövegben, s így utótagja nem földrajzi köznévi, hanem helynévi (konkrétan víznévi), tehát [*Nagy*]-*Szék*-ként kell szerepeltetni.

¹² Más oklevelekből az alapfokú *parvus*-szal létrehozott formák is adathozhatók: pl. 1331/1332: *Parvum Danubium* (HA. 2: 43).

egy 1301. évi oklevélben a *Mortua Voyos* formát használja a lejegyző. A megnevezőszós szerkezetbe foglalt három víznév — cum piscinis *Mortua Voyos*, *Cakara* et *Kynchus* vocatis (Gy. 1: 731) — fajtajelölőjeként kitett *piscina* lexéma magyarázhatja meg azt, hogy miért a *mortua* alak szerepel a *Vajas* jelzőjeként és nem a hímnemű *mortuus* vagy a semlegesnemű *mortuum*.

Mindezek alapján pedig a garamszentbenedeki oklevél „iuxta *magnam Zecum*” szórványának szerkezetét, ragozási megoldásait úgy magyarázhatjuk, hogy a szerkezet jelzői része egy első declinatio alá tartozó földrajzi köznévi (pl. *aqua*, *piscina*) befolyása alatt kaphatta meg az első declinatio accusativusi végződését a *Zecum* névnek a második declinatio esetvégződésével írásképét tekintve azonos végződése mellett.¹³

Irodalom

- Adatok = KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ LÁSZLÓ, *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I.* Szeged, 1973.
- ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII.* Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.
- BALÁZS JÁNOS (1963), A tulajdonnevek a nyelvi jelek rendszerében. *ÁNyT.* 1: 41–52.
- BENKŐ LORÁND (1996), Anonymus elő nyelvi forrásai. In: *A honfoglaláskor írott forrásai.* Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp. 221–47.
- BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp.
- BENKŐ LORÁND (2003), *Beszélnék a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Bp.
- BÍRÓ FERENC (2005), Víznevekből metonimikusan keletkezett magyar településnevek. *NÉ.* 27: 170–9.
- BÍRÓ FERENC (2008), Vízrajzi köznevek ómagyar kori településnevekben. *NÉ.* 30: 67–81.
- BOROVSKY SAMU (1907), *Magyarország vármegyéi és városai. Komárom vármegye és Komárom.* Bp.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Bp., 1890–1913.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár I–II.* Bp., 1914–1944.
- F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI.* Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae, 1829–1844.

---

¹³ Az itt tapasztaltak persze a másodlagos alakulású (pl. osztódással keletkezett) települések neveiben is ugyanúgy jelentkezhetnek. A Baranya megyei *Kémed* osztódásával kialakult *Kiskémed* településnév 1330: *Kemed parua* (Gy. 1: 323) adatában például a jelzőt egy nőnemű (pl. *villa*, *possessio*) latin fajtajelölő szóhoz igazítva ragozhatták az első declinatio szerint.

- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2004), Az Árpád-kori folyóvíznevek lexikális szerkezetének jellemzői a Sajó vízgyűjtő területén. *HT.* 1: 129–44.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2011), *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* Debrecen.
- HA. 1., 2., 3. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Debrecen, 1997. 2. *Doboka–Győr vármegye.* Debrecen, 1999. 3. *Heves–Küküllő vármegye.* Debrecen, 2012.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *HT.* 1: 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései.* Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Debrecen. (<http://real-d.mtak.hu/37/2/HI-DISSZ.pdf>)
- HOFFMANN ISTVÁN (2010), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen.
- JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ (1929), *Ó-magyar olvasókönyv.* Pécs. [Hasonmás kiadás: Bp., 1995.]
- JERNEY JÁNOS (1854), *Magyar nyelvinkcsek Árpádék korszakából.* Pest.
- KIS PÉTER–KÖRMENDI PÉTER (2006), A garamszentbenedeki apátság alapítólevele. In: *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről.* Szerk. MAKK FERENC–THOROCZKAY GÁBOR. Szeged. 51–69.
- KISS LAJOS (1999), *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében.* Piliscsaba.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KMTL. = *Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század.* Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp., 1994.
- KNAUZ NÁNDOR (1890), *A Garan-melletti Szent-Benedeki apátság. I.* Bp.
- MELICH JÁNOS (1925–1929), *A honfoglalás kori Magyarország.* Bp.
- OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Bp., 1902–1906.
- ORTVAY TIVADAR (1882), *Magyarország régi vízrajza a XIII-dik század végeig I–II.* Bp.
- PAULER GYULA (1899), *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II.* Bp.
- PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII.* Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.
- RESZEGI KATALIN (2006), Két hegyvonulat Árpád-kori névállományának összevető vizsgálata. *HT.* 2: 159–80.
- RESZEGI KATALIN (2008), A régi hegynevek névterjedelmének kérdéséről. *HT.* 3: 135–44.
- RESZEGI KATALIN (2011), *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Debrecen.

- Str. = *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I–II.* Ed. FERDINANDUS KNAUZ. Strigonii. 1874–1882. *III.* Ed. LUDOVICUS CRESCENS DEDEK. Strigonii, 1924.
- SZABÓ KÁROLY (1862), Kézai Simon Mester magyar krónikája. In: *Magyarország történetének forrásai. Magyarország alapításától a XIV-dik századig. I. kötet, III. füzet.* Pest.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2008), A Tihanyi alapítólevél kangrez szórványáról. *HT.* 3: 29–52.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2009), Terminológiai széljegyzet a Tihanyi alapítólevél kétnyelvű meghatározásaihoz. *MNy.* 105: 62–8.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010a), Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe. *HT.* 5: 33–45.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010b), A nyelvi kölcsönhatás nyomai korai ómagyar okleveleinkben. In: *Nyelvelmélet és kontaktológia.* Szerk. É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA. Piliscsaba. 71–86.
- SZŐKE MELINDA (2008), Régi helyneveink latinizálása. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 267–71.
- SZŐKE MELINDA (2011), Ság birtok leírása a garamszentbenedeki alapítólevélben. *MNyj.* 49: 55–74.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.
- TÓTH VALÉRIA (2001), *Az Árpád-kori Abauj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2008), *Településnevek változástipológiája.* Debrecen.